

А.К. КОЛПЕНОВА¹✉, Е.Ж. ӨМІРБАЕВ²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: k.asiya_k@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ САНДАР СЫРЫ: СЕМАНТИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдердің мағынасы зерделенеді. Фразеологиялық мағынаның прототипі болып табылатын фондық мағынада түркілік эмикалық шындық жататыны, сандардың «киелілік» және «қасиеттілік» мағынасы осы шындықтың бір парасы екендігі тұжырымдалады. Осы тұжырымды басшылыққа алып, сандар жүйесіндегі бірлік сандардың сандық мағынасымен астасып жатқан символдық, сакралдық мәнін ашып, сан мен сапаның тоғысуынан пайда болған компаративті қырын айқындау арқылы фразеологизмдерді мәдени-семантикалық құрылым ретінде таныту, жалпытүркілік семантикалық ортадағы ортақтықты, ерекшелікті және даралықты анықтау көзделеді. Тіл жүйесіндегі құрылысы мен құрылымы күрделі бірлік – фразеологизмдердің өзіне тән ерекшелігі ішкі форма – образ арқылы айқындалатындықтан, зерттеу нысанына негізінен бейнелі фразеологизмдер алынды.

Образға «нөл» арқау болған фразеологизм қазақ тілінде кездеспейді, түрік тілінің фразеологиялық сөздігінде 2–3 тіркес берілген. Олардың мағынасын интерпретациялау арқылы «нөл»-ге латенттілік пен әлеуеттіліктің тән екендігі түйінделді. Екі тілдегі сан компонентті фразеологизмдерді сұрыптау барысында түрік тілінде «бір» санымен келетін фраземалардың өте көп екендігі айқындалды. Бір образ негіз болған немесе әр түрлі образбен өрілген бір мағына беретін екі тілдің фразеологизмдері салыстырылды. Екі саны арқау болған фразеологизмдерде сапа мен санның синтезі – компаративті семантика қалыптасатыны тұжырымдалды. Квалитативті семантикаға ие болған бұл күрделі құрылымдардың тілдің үш қызметін де жүзеге асырушы, түркілік семантикалық ортаның сипатын танытушы негізгі лингвоиндикаторлар, ақпарат легін жинақтаушы этномәдени бірлік екендігі түйінделді.

Кілт сөздер: эмикалық шындық, киелі сандар, квалитативтілік, образ, лингвоиндикатор.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Колпенова А.К., Өмірбаев Е.Ж. Қазақ және түрік тілдері фразеологизмдеріндегі сандар сыры: семантикалық трансформация // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 52–63. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.05>

*Cite us correctly:

Kolpenova A.K., Omirbaev E.J. Qazaq jane turik tilderi frazeologizmderindegi sandar syry: semantikalyq transformaciia [The Semantic Transformation: Secret of Numbers in Kazakh and Turkish Phraseological Units] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 52–63. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.05>

А.К. Kolpenova¹, E.Zh. Omirbayev²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: k.asiya_k@mail.ru*²*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz***The Semantic Transformation: Secret of Numbers
in Kazakh and Turkish Phraseological Units**

Abstract. The article studies meanings of phraseological units with digit components in Kazakh and Turkish languages. It states that in the background value which is to be a prototype of phraseological meaning, there lays emic truth, and meanings of «holiness» and «sacredness» are one of the characteristics of this truth. Taking this theory into account, the article aims to discover the sacral and symbolic meaning of numbers in numeric units, and introduce phraseological units as cultural and semantical structures distinguishing their comparative features which appear out of traversal of number and value, also to define commonality, peculiarity and uniqueness in common Turkic semantic environment. The object of research are mainly figurative phraseological units since the peculiar features of phraseological units are defined through inner form of image. There are not any phraseological units with image of «zero» in Kazakh language, and only 2–3 phrases in Turkish. Interpreting their meanings it can be concluded that «zero» has typical characteristics of latency and potentiality.

Analyzing phraseological units with digit components in two languages it was discovered that there are a lot of phrases with number «one» in Turkish language. Phraseological units in two languages with one or different images, but which have the same meaning are compared. It was concluded that comparative semantics – the synthesis of value and number, is formed in phraseological units with number «two». These structures which have qualitative semantics are inferred to be main linguistic indicators carrying out all three uses of language, showing the characteristics of Turkic semantic environment, and ethnocultural unit which collects information.

Keywords: emic reality, sacred numbers, quality, image, linguo indicator.

А.К. Колпенова¹, Е.Ж. Омирбаев²¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: k.asiya_k@mail.ru*²*кандидат филологических наук,
доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz***Тайна цифр во фразеологизмах казахского и турецкого языков:
семантическая трансформация**

Аннотация. В статье интерпретируется значение числовых фразеологизмов в казахском и турецком языках. Делается вывод о том, что тюркская эмическая реальность заключается в фоновом значении, являющемся прообразом фразеологического значения, «священное» значение чисел является частью этой реальности. Руководствуясь этим выводом, намечена цель раскрыть символическое, сакральное значение единичных чисел во фразеологизмах и этим представить фразеологизмы как культурно-семантическую структуру, определить компаративную семантику, появившейся в результате пересечения категорий количества и качества, различать общее, особенное и единичное общетюркской

семантической среды. Особенность фразеологизмов определяется внутренней формой – образом, поэтому объектом исследования в основном являются образные фразеологизмы.

Произшедшие от «нуля» фразеологизмы в казахском языке не встречаются, в фразеологическом словаре турецкого языка даны 2–3 сочетаний. С помощью интерпретации их значений заключается, что «нулю» характерны латентность и потенциальность. В процессе сортировки фразеологизмов с числовыми компонентами на двух языках было выявлено, что на турецком языке очень много фразем с числом «один». Сопоставлены фразеологизмы двух языков, которые основаны на одном образе или имеют одинаковое значение, переплетенное с разными образами. В фразеологизмах, в основу которых взято число «два», формируется синтез качества и количества – компаративная семантика. Сделан вывод, что эти сложные структуры с качественной семантикой являются основными лингвоиндикаторами, реализующими три функции языка, которые определяют характеристику тюркской семантической среды, а также этнокультурной единицей, собирающей поток информации.

Ключевые слова: эмическая реальность, сакральные числа, качественность, образ, лингвоиндикатор.

Кіріспе

Тіл жүйесіндегі құрылысы мен құрылымы күрделі тілдік бірлік – фразеологизмдер. Фразеологизмдер бағалауыштық қасиет, эмоционалды-экспрессивті реңкке ие болғандықтан, тыңдаушыға әсер ету мәнінде жұмсалып, тілдің коммуникативтік қызметін ерекше сипатта жүзеге асырады; ішкі форма – фразеологиялық образ және осы образды әдіптейтін метафора, метонимия, айшықты теңеулер, т.б. бейнелеуші-көркемдеуіш құралдар тілдің эстетикалық қызметінің әлеуетін арттыра түседі; ал фразеомағынада сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыратын этнос болмысы туралы маңызды ақпарат тілдің кумулятивтік қызметін танытады. Фразеологизмдердің тілдің осы үш қызметін де атқара алу қасиеті оның ішкі құрылымының күрделілігімен айқындалады. «Ішкі құрылымды мазмұндық компоненттер: фондық мағына, уәждік негіз, образдық негіз, образ, этнографиялық мағына құрайды десек, олардың қай-қайсысы болмасын, сайып келгенде фразеологизмнің фондық негізінен тамырланады» [1, 287-б.]. Фразеологизмнің осы фондық негізінде этносқа тән эмикалық шындық жатады. «Эмикалық шындық дегеніміз – ақиқат болмысты тікелей қабылдаудан туған ойлардың, сезімдер мен сезінулердің өрісі; белгілі бір жердің белгілі бір уақыттағы мәдениеті; семантикалық орта» [2, 2-б.]. Қазақ және түрік тілдерінде сақталған сан компонентті фразеологизмдердің мағынасын интерпретациялау жалпытүркілік эмикалық шындықты танытады, өйткені фразеологиялық мағына фондық негізден өрбиді. Сол себепті де академик Ә. Қайдар фондық негізден, яғни фондық мағынадан өрбитін фразеологиялық екінші мағынаны «этнолингвистикалық мағыналар» деп атайды [3, 21-б.]. Ал жалпытүркілік эмикалық шындықты тану түркілік рухтың жаңғырып, түбі бір халықтардың бір-біріне жақындай түсуін, түркілік бірегейліктің нығаюын аса қажет етіп отырған бүгінгі күнде аса маңызды. Қазақ және түрік фразеологизмдеріне арқау болған сандардың сырын ашу, ең алдымен, осы тұрғыдан пайымдағанда өзекті. Екіншіден, сан есімдердің киелілік, қасиеттілік, магиялық, мифтік мәнін ашу фразеологиялық мағынаға қатысты тұжырымдардың аясын кеңейтуімен, сол арқылы түркітануды әлемдік ғылымдармен сабақтастыра түсуімен де өзектеледі.

Жалпы сандар жүйесіндегі «киелі» және «дәстүрлі» сан есімдер антропоцентристік бағыттағы этнолингвистикалық, мәдениеттанымдық, концептуалдық, психолінгвистикалық талдаулар арқылы біршама зерттеліп, зерделенген. Сан компонентті фразеологизмдер нақты зерттеу нысаны болған еңбектерді сараласақ, тіркестердегі сан есімдер туралы пайымдаулар қазақ тіл білімінде профессор І. Кеңесбаев еңбегінен бастау алады. Ғалым тұрақты

тіркестерге түп қазық болған *үш, жеті, тоғыз, қырық* сандарының мән-мағынасын халықтың наным-сенімімен, салт-дәстүрімен байланыстырады және бұл сөздердің сандық мағынамен қатар басқа ұғымға да икемделіп, екі түрлі қасиетке ие болатынын айтады [4, 612-б.]. Халық тілінде байырғыдан келе жатқан сөз орамдарының (мақал, мәтел, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер, т.б.) құрылымындағы *жеті, он екі, тоғыз, бес, төрт* сандарының сырын Н. Уәлиұлы «Фразеология және тілдік норма» еңбегінде қарастырып, олардың ұлттық мәдени мазмұнын ашады. Р. Авакова «Фразеосемантика» монографиясында фраземаларға өзек болған *бірден тоғызға* дейінгі, *он екі* және *қырық* сандарының семантикасын түркі тілдеріндегі ерекшеліктеріне қарай талдайды, символдық мәнін зерделейді. Қазақ тіліндегі культтік фразеологизмдерді зерттеу нысанына алған Г. Рысбаева кейбір фразеологизмдердегі сан есімдерге тоқталады. Қ. Ғабитханұлы «Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі» еңбегінде *үш, жеті, тоғыз, он екі, қырық* сандарының киелілік қасиетіне қатысты пайымдауларына сөз және сөз тіркестерімен бірге фразеологиялық материалдарды да арқау етеді. Сол сияқты «үш», «төрт», «бес» сөздерімен келетін тұрақты тіркестердің жасалу ерекшеліктерін қарастырған Н.Д. Кошанова мен Ж.С. Ергубекованың мақаласы да танымдық зерттеулердің қатарынан орын алады.

Түрік тіл білімінде сан компонентті фразеологизмдер М. Сомунджу, С. Актай, М. Улыташ, Н. Топчунның зерттеу мақалаларында қарастырылған. Мәселен, М. Сомунджу *тоғыз* және *қырық* сандары арқау болған фразеологизмдердің мағынасын зерделесе, С. Актай *бір, екі, үш, төрт, бес, жеті* сандары арқау болған орыс және түрік фразеологизмдеріне лингвомәдени аспектіде салыстырмалы талдау жасайды. М. Улыташ мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер құрамындағы сандардың жиілігін анықтайды, сан компонентті тұрақты тіркестерді мағынасына қарай топтастырып, салыстырмалы түрде мәдениеттанымдық қырын танытады. Н. Топчун түрік және француз тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдерге негіз болған сандардың мәнін салыстырмалы түрде түсіндіреді. Сонымен қатар сандардың танымдық мағынасы мен символдық мәнін ашуда фразеологизмдерді дереккөз ретінде алған А. Карадауттың, С. Шенайсойдың, Т. Сачылдың диссертациялық зерттеулерін де атап өтуге болады.

Қазақ және түрік фразеологиясының зерттелу бағытын айқындайтын бұл еңбектерде сандық атаулардың жалпы адамзат өмірінен алар орны, нақты бір этностың дүниетанымын білдірер ерекше белгісі сипатталады, семантикалық талдаулар арқылы теориялық тұжырымдар жасалады. Біздің де мақсатымыз қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің ішкі формасына арқау болған «киелі» және «дәстүрлі» сан есімдердің квалитативті сипатын, сан мен сапаның тоғысуынан пайда болған компаративті қырын айқындау арқылы фразеологизмдерді мәдени-семантикалық құрылым ретінде таныту, жалпытүркілік семантикалық ортадағы ортақтықты, ерекшелікті және даралықты анықтау болып табылады. Мақсатқа жету үшін қазақ және түрік тілдеріндегі сан компонентті фразеологизмдерді саралау, сандық жүйедегі нөлден бастап тоғызға дейінгі бірлік сандардың негізгі сандық мағынасымен астасып жатқан символдық, сакралдық және мифтік мәнін ашу міндеттері жолға қойылды. Тіл жүйесіндегі күрделі бірлік – фразеологизмдердің өзіне тән ерекшелігі ішкі форманы қалыптастыратын образ арқылы айқындалатындықтан, негізінен бейнелі фразеологизмдерді талдау көзделді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында дәстүрлі салыстырмалы-синхронды талдау әдісі, семантикалық талдау, сипаттау тәсілдері негізге алынды.

Талдау мен нәтижелер

Фразеологизмдердің қалыптасуына ұйытқы болатын сөздердің бір тобы – сан есімдер. Сан есімдер фразеологиялық мағынада көп жағдайда символдық мәнде, ауыспалы мағынада

жұмсалып, квалитативтілік пен квантативтілік ұғымдарын тереңірек шендестіре түседі, тіпті сандар арқалаған «киелілік» пен «қасиеттілік», ассоциацияға негізделген эмоционалды-экспрессивтік реңк әсерінен фразеомағынаның квалитативтілік сипаты басымдық алады десек те болады. Мәселен, түрік тіліндегі *eliyle koynunun arası kırk yıllık yol* ‘қолы мен қойнының арасы қырық жылдық жол – өте сараң’ фразеологизміндегі қырық сөзі тура мағынасында емес, «көп» мағынасында ассоциацияланып, образды түрде өте сараң адамның сипатын беріп тұр. Сол сияқты екі тілде де кездесетін *жеті ықылым ел* ‘әлем, дүние’, *yedi iklim dört köşe* ‘жеті ықылым, төрт бұрыш – бүкіл әлем, әр жер’ фразеологизмдеріндегі *жеті* санының мән-мағынасы «тігімен үш қат, көлденеңнен төрт құбыла, екеуінің қосындысы жеті – бүкіл әлемнің символы» [5, 17-б.] ретінде танылады. Х.Э. Керлоттың айтуы бойынша, символ мәнді сандар – тек санды білдіруші емес, әрқайсысы ерекше сипатқа ие күш-идея. Барлық сандар «1»-ден (мистикалы, анықталмаған және көлемі жоқ нүкте эквиваленті) басталады. Грек жүйесі бойынша алғашқы он сан немесе шығыс дәстүрі бойынша он екі сан, олар – заттар, архетиптер, символдар. Қалғандары – осы негізгі сандардың комбинациясының өнімі [6, 574-б.]. «Сандық өлшем – сапаның негізі» идеясы фразеологизмдер семантикасындағы сандардың сырын, символдық мәнін ашу арқылы анықталады.

Санау бірден басталғанмен, сандық жүйеде нөл бар. «Нөл – болымсыздықтың, сонымен бірге жасырынның (латенттілік) әрі әлеуеттіліктің символы. Өлімді де бейнелейді, өзінің домалақ пішініне қарай мәңгілікті де білдіреді» [6, 576-б.]. Қазақ тілінде нөл компоненті бар фразеологизмдер кездеспейді, тек бүгінгі тілімізде *нөлден бастау* ‘бір істі, кәсіпті басынан бастау’ мағынасындағы бір тіркес бар, бұл тіркес түрік тілінде де қолданылады: *sifirdan başlamak*. Түрік тілінің фразеологиялық сөздігінде бұдан басқа тағы екі-үш фразеологизм берілген: *sifira sifir, elde var sifir* ‘нөлге нөл, қолда да нөл – барлық жұмыс босқа кетті, қалаған нәтижеге қол жеткізілмеді’, *sifiri tüketmek* ‘нөлді тауысу – 1. күші қалмау 2. жоқшылыққа душар болу, кедейлену; 3. өлу’. Бұл фразеологизмдердегі «нөл» болымсыздық мәнін, яғни жоқ болуды білдірсе, *sifir numara* ‘нөл нөмірлі – бір істе өте тәжірибелі, өте білікті’ фразеологизмінің мағынасы, керісінше, бар болуды, әлеуеттілікті сипаттайды. Демек «нөл» жоқ /болуы мүмкін /жоқ болады. «Нөл ол – жаратушының құдіретімен жаратылғандар: жаратушы қаласа, жоқ та болады, бар да болады, ал бір (1) жаратушыға қатысты символды белгілейді» [7].

Бір – дүниенің басы, бардың, болмыстың, жасампаздықтың белгісі. Бір саны түркілерде Тәңірінің біріншілігін, өзі жалғыз және жоғары екендігін, барлығын құшағына алған бір ғана барлық екендігін білдіреді [8,15]. Оған қазақ тіліндегі *бір құдай біледі, бір Аллаға аманат, бір Алла, өзің жар бола гөр, сенерім бір Алла, бір құдайдан тілегенім, бір құдайдың ұрғаны* тіркестері, түрік тіліндегі *bir Allah bilir bir ben bilirim* ‘бір Алла біледі, бір мен білемін’, *bir Allah’ın kulu* ‘бір Алланың құлы’, *bir kararda bir Allah* ‘бір шешімде бір Алла’, *bir Allah’a can borcu olmak* ‘бір Аллаға жан борышы бар’, *bir Allah seni inandırısın* ‘бір Алла иман берсін’ фразеологизмдері дәлел. Сан есім мағынасын білдіретін «жалғыз» сөзінің негізінде жасалған *жалғыздық құдайға ғана жарасқан* тұрақты тіркесі де жаратқанның жалғыздығын білдіреді.

«Бір саны біріктірушілік қасиетке ие және өзгермейтін ақиқат: бірді бірге көбейтсең бір ($1 \times 1 = 1$), бірді бірге бөлсең де бір ($1 : 1 = 1$). Кез келген натурал санды бірге бөлсең, өзі шығады, ал өзін-өзіне бөлсең, бір шығады, яғни бір өзінің жасампаздық мәнін сақтайды, төркінін жоғалтпайды» [7]. Қазақ тілінде *бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарды* ‘бірікті, ұйымдасты, ауызбірлік жасады’ деген фразеологизм бар, түрік тілінде осы фразеологизмнің тек екінші компоненті сақталған: *bir yakadan baş çıkarmak*. Фразеологизмнің мағынасы Ө.А. Аксой, А. Пүскүллүоғлуның және ТДК (Türk Dil kurumu – Түрік тіл қоғамы) фразеологиялық сөздіктерінде ‘бір жағадан бас шығару – бір шаңырақ астында тату, тұзу өмір сүру’ мағынасында берілсе, С.Ө. Шакар «Ескі түрікшедегі фразеологизмдер» сөздігінде *bir yakadan baş çıkarmak* ‘бір жерде, ұйымдасып, бірлікте өмір сүру’ [9, 85-б.] деп түсіндіреді,

яғни фразеологиялық мағынаның ескі тілде сақталған нұсқасы қазақ тіліндегі мағынамен жақынырақ ұштасып, тілдегі түбі бір туыстықты танытады. Фразеологизм құрамындағы «бір»-дің бірлікті дәріштеп, сапалық мән арқалап тұрғанын аңғарамыз.

Семантикасына бір саны арқау болған фразеологизмдер қазақ тілінде біршама, түрік тілінде одан көп кездеседі деуге болады. Мәселен, А.Т. Синанның «Türkçenin deyim varlığı» еңбегінде компоненті бір санынан болған 300-ге жуық фразеологизм берілген. Бұл фразеологизмдердің бірі қазақ тіліндегі фразеологизмдермен образ жағынан ұқсас болып жатса, енді бірінде фразеологиялық жиынтық мағына бірдей түсіп жатады. Мысалы: түр. *bir ayağı kuyuda, bir ayağı kuyuda* ‘бір аяғы жағада, бір аяғы құдықта’, қаз. *bir aяғы жерде, бір аяғы көрде* ‘жасы ұлғайған, өмір мен өлімнің арасында; кәрі қойдың жасындай ғана жасы қалған’ фразеологизмдерінде образ әр түрлі болғанмен, фразеологиялық мағына ұқсас. Түрік тілінде осы мағынаны *bir ayağı çukurda olmak* ‘бір аяғы шұңқырда болу’, *bir ayağı üzengide olmak* ‘бір аяғы үзенгіде болу’ фразеологизмдері береді. Сол сияқты түр. *bir dudağı yerde bir dudağı gökte* ‘бір ерні жерде, бір ерні көкте – мысалдардағы дәу сияқты қорқынышты және ұсқынсыз’, қаз. *бір ернімен жер тіреп, бір ернімен көк тіреп* ‘бәрін де жасай алатын, бәрі қолынан келетін’ фразеологизмдерінде, керісінше, образ ұқсас болғанмен, бір-біріне қарама-қайшы екі түрлі фразеологиялық мағынаны көреміз. Қаз. *бір ұрты май, бір ұрты қан* ‘бірін жарылқап жатса, екіншісін тонап жататын залым’, түр. *bir eli kan bir eli katran* ‘бір қолы қан, бір қолы қатыран (шайыр) – әр уақытта жамандық жасайтын адам’ фразеологизмдерінің алғашқысында «бір» адам сипатын даралап тұрса, екіншісінде тұтастықты бейнелейді. Бірдей мағына беретін *бір көйлекті бұрын тоздырған, bir gömlek fazla eskitmiş* ‘жасы үлкендеу, көргені де көп’ фразеологизмі ит көйлек ұғымымен байланысты, өйткені қазақ тілінде бұл мағынаның *ит көйлекті бұрын тоздырған* деген нұсқасы жиі қолданылады.

Сонымен бірге түрік тілінде *bir ісім су* ‘бір ішім су – өте сұлу, әдемі әйел’ мағынасын беретін фразеологизм бар. Ескі түрікшеде *бір ішім судың* екінші бір мағынасы ‘өте тәтті, латиф (жағымды) бір су; ауырған кісіге шипасы болар деген үмітпен немесе өлмес бұрын берілетін бір жұтым су’ дегенді білдіреді екен [9, 84-б.]. Қазақ дәстүрінде адам жан тәсілім етер алдында бір жұтым су ұрттатады немесе аузына тамызады, «иманы өзімен бірге барсын» деген мақсатпен берілетін бұл су «имансу» деп аталады [10, 91-б.]. Осылайша *бір ішім судың* халық танымындағы мәні, яғни этнолингвистикалық мағынасы тұрақталып, бейнелі фразеологизм қалыптасқанын пайымдаймыз. ‘Әдемі, сұлу’ мағынасы қазақ тілінде *бір қасық сумен жұтып жіберерлік* фразеологизмі арқылы беріледі, сөйтіп *бір ішім су, бір жұтым су, бір қасық су* фразеологизмдерінің ішкі құрылымындағы «1»-дің квантитативті мағынасына қарағанда квалитативті мағынасы маңызды мәнге ие болғанын көреміз. Қорыта келгенде, «бір» фразеологиялық мағынада тұтастық пен бүтіндікті, қарама-қайшылықты айқындайды, бір ұғымды басқамен салыстырып, ерекшелейді, халықтық өлшем атауларын білдіреді.

Түркілер дүниетанымында екі (2) саны «екеулесу-ікіleşim (dikotomi)» немесе «екі негіз» ілімімен байланысты. Түркілер Тәңірі ғана жалғыз, оның жаратқанының бәрі егіз, жұп деп сенген және болмыс осы «екеудің» бірімен-бірі байланысып, бірін-бірі толықтыруы арқылы дамиды деп түсінген. «Көне түркілер пайымында әлем – аталық пен аналықтан тұрады. Аталықтың көктегі символы – күн, аналықтікі – ай, жердегі аталықтың символы – тау, аналықтың символы – су» [11, 180-б.]. Екі дүние – бұл дүние және о дүние ұғымының ықылым заманнан адамзат санасынан берік орын алып, сенім тұғырына айналғанын фразеологизмдерден көреміз. Мысалы: қаз. *екі дүние* ‘діни ұғымда екі дүние бар деп есептейді: бірі тірліктегі кез – жалған дүние, екіншісі – адам өлгеннен кейінгі кез, шын дүние’, *екі дүние – бір қадам* ‘сырдың суы сирағынан келмейді, айтқан қаперіне де кірмейді’, түр. *iki cihan* ‘екі жиһан – дүние және ақырет’, *iki cihan fahri* ‘екі жиһан пақыры – екі дүниені де құрметтеп, мақтан еткен Хазіреті Мұхаммед үшін қолданылады’. Түрік

зерттеушісі Т. Сачыл исламға дейінгі түркі мәдениетінде екі саны берекенің, молшылықтың да символы болған десе [8, 19-б.], ал Р.А. Авакова екі сөзінің мағынасы тұрақсыз, сатқын, опасыз сияқты жағымсыз коннотациямен де байланысты екендігін айтады [12, 143-б.]. Мысалы: қаз. *екі жапсақ, бір епсек* ‘еселеп пайда табу’, *бір басы екеу болды* ‘үйленді, үй болды’ дегенде еселенді, көбейді деген ұғымды білдірсе, *екі кеме құйрығын ұстаған* ‘екі-үш істі қатарынан бітірмекші болған’, *екі сөзді* ‘өтірікші, тиянақсыз’, *екі жүзді* ‘кісінің көзінше бір түрлі, сыртынан екінші түрлі сөйлейтін адам’ фразеологизмдері тұрақсыз, тиянақсыз, опасыз адамның сипатын береді. Соңғы берілген фразеологизм түрік тілінде де дәл осы қалпында, осы мағынада қолданылады. Түрік тілінде өзі мен сөзі бір болмаған адамға қатысты тағы *bir yüzü insan, bir yüzü köpek* ‘бір жүзі адам, бір жүзі ит’ фразеологизмі де бар.

Сол сияқты қазақ тіліндегі састырды, апшысын қуырды мағынасын беретін *екі аяғын бір етікке тықты* фразеологизмі түрік тілінде де дәл сол қалпында қолданылады: *iki ayağını bir rabuca sokmak* ‘бір істі жылдам істеуге итермеледі, асықтырды’. Қаз. *екі қоянды бір таяқпен ұрып алды* ‘жолы бола кетіп, бірден екі шаруаны бітірді’ фразеологизміне мағыналас түр. *iki karpuzu bir koltuğa sığırdı* ‘екі қарбызды бір жерге сыйдырды’ тіркесі бар. Қазақ тіліндегі *екі құлағынан басқа адал қарасы жоқ* ‘нағыз кедей, қу кедей’ мағынасын түрік тілінде *iki hurtu bir pırtı* ‘екі сылдыр, бір діріл – асқан жоқшылық’ фразеологизмі береді. Сондай-ақ түр. *iki ahbar çavuş* ‘үнемі бірге жүретін, бір-бірінен айырылмайтын достар’, *iki dirhem bir çekirdek* ‘екі дирхем, бір чекірдек (дирхем – 3,1 гр., чекірдек – 0,05 гр. ескі өлшем бірлігі) – әдемі, жарасымды киінген’, *iki ekmek arasında bir dilim peynir* ‘екі нанның ортасында бір тілім ірімшік – әр істе тек өзін көрсеткен’, *iki şilte bir yastık, onu da terkiye astık* ‘екі бөстек, бір жастық, оны да теркіге астық – өте аз затымыз бар, көшуге оңай’, қаз. *екінің бірі, егіздің сыңары* ‘кез келген адам, жұрттың бәрі’, *екі туып, бір қалғаным емес* ‘ет бауыр жақыным емес’, *екі көзінің бірі* ‘ең жақыны, бауыры, досы’, *екі сөз жоқ* ‘тұрақты, уәдесіне берік’, *екі ауыз сөз* ‘қысқа, тұжырымды әңгіме’ сынды екі санымен келетін біршама фразеологизмдердің екі тілдің де фразеологиялық қорынан орын алғанын көреміз. Бұл фразеологизмдер мағынасынан «екі» санының қандай да бір символдық мәннен гөрі квалитативтілік пен квантитативтілік категориясының синтезінен құралатын компаративті семантиканы қалыптастыратынын топшылауға болады.

Үш (3) санының киелілік мәні түркілер дүниетанымындағы үш қаттық (жоғары – көк, ортаңғы – жер, төменгі – жер асты дүниесі) дүние моделі арқылы және түркілердің «үш заман», яғни «үш шақ» принципімен танылады. Түркі мифологиясын зерттеуші ғалым Б. Өгел түркілерде «үш заман» циклі болғанын, тіпті ғаламның үш қатының түп негізі де осы «үш шақ» принципінде жатуы мүмкін екендігін айтады. Түркілер танымындағы үш шақ: өткен шақ – «Ertmiş», осы шақ – «Közünür», келер шақ – «Kelmedük» [14, 424-б.].

Үш саны кез келген құбылыстың тұрақтылығы мен орнықтылығын бейнелейтін сан қилы үштік одақтар мен өзара тығыз байланыстағы үштік құрылымдардың (триада) символикасы ретінде жұмсалатыны байқалады [5, 17-б.]. «Үш»-тің мистикалық және мифологиялық наным-сеніммен байланысы ырымдарға қатысты орындалатын архаикалық салт-дәстүрлердің үш рет қайталануында сақталған. «Үш» қажетті динамикалық процесс үшін идеалды үлгіні жасайды [13, 489-б.]. Мәселен, нәрестеге үш күннен қалмай, ат қойылады; азан шақырып, ат қойғанда сәбидің оң құлағына есімін үш рет қайталайды; келін оң аяғымен босағаны аттасымен, тізесін бүгіп, қайын атасына үш рет сәлем береді; туар кезде бала теріс келсе, әжелер «оң ба, теріс пе» ырымын жасаған: әйелді жаймаға жатқызып, үш рет оң жаққа, үш рет сол жаққа, үш мәрте аяқ жағынан, үш мәрте бас жағынан көтеріп, «оң ба, теріс пе?» деп қайталап тұрады; ұшықтағанда «ұшық» деп үш рет айтылады; үрейлі түс көрсе, таңертең жерге үш рет түкіріп, «түс түлкінің боғы» деп үш рет қайталады; исламда «талақ» сөзі үш рет айтылса, ажырасқан болып есептеледі. «Бүлдіршіннің тілі жеке-жеке сөздерді айтуға икемделе бастағанда, тілі тез шығу үшін «тілашар тойы» жасалады, қариялар балаға қойдың тілін жегізеді, қой ішегімен буындрып тұрып, «сөйлейсің бе?» деп

үш рет «сөйлеймін» деген уәде алады» [10, 81-б.]. Сол сияқты хакастарда мынадай ескі наным болған екен: бала өлімі уақытсыз өлім деп есептеліп, ол қайтып келеді деп сенген, денесін жерлер алдында бір кейуана сүт құйылған ыдыспен мүрдені үш рет айналған және «мәңгіге кетпе, қайтып кел» деп үш рет қайталаған, кейін анасына сүтті ішкізген [8, 96-б.].

Үш рет қайталану әрекеті қазақ тіліндегі мына фразеологизмдерде көрініс береді: *үш ұйықтаса ойда жоқ, үш ұйықтаса түсіне кірмеген* ‘ешбір ойына келмеген’, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды* ‘мүлде бөлек’, түрік тілінде ауызекі тілде сақталған *üç talaktan şart etmek* ‘үш талақтан шарт ету – ажырасу’ тіркесі бар.

Жалпы үш санымен келетін фразеологизмдер қазақ тілінде де, түрік тілінде де көп емес. Олар: қаз. *үш күндік пәни*, түр. *üç günlük ömür* ‘қысқа өмір, өтпелі өмір’. Түрік тілінде *üç gün yatak, dördüncü gün toprak* ‘үш күн төсек, төртінші күн топырақ’ деген тілек мәнді тіркесті қартайған кісілер айтады екен, «ұзақ төсек тартып жатпайын, ешкімге күнім қарамасын» деген мағынада айтылатын бұл фразеологизмде «үш» шектеу мағынасын білдіреді. Сол сияқты қаз. *үш мүйіз болды* ‘үш топқа бөлінді’, түр. *üç nalla bir ata kaldı* ‘үш таға бір атқа қалды – қолына болмашы мүмкіндік келгенде, үлкен нәрселерді армандайтын адам үшін айтылады’, *üç otuzunda* ‘үш отызында – кәрі кісі’, *üçkâğıda bağlamak* ‘үш жағынан байлады – адамды тосыннан алдады’, Түркияның Битлис жерінде ауызекі тілде сақталған *üç gün Heno bezenir, kılını çeker uzanır* ‘үш күн Хено сәнденер, шашын жұлып жатар – майдалап илеп, жиі тоқу, бірденені тым әсірелеу, яғни тырнақ астынан кір іздеп, түймедейді түйедей ету’ фразеологизмдерінің мағынасын тереңірек зерделесек, үш санын әрі сан мағынасында, әрі тәмамдалғанның, аяқталғанның символы ретінде тануға, сонымен қатар іс-әрекеттің сипатын айқындайтын астарын да аңғаруға болады.

Қазақ тіліндегі «төрт» сөзінің символикалық мәні, ең алдымен, дүниенің төрт бұрышы – солтүстік, оңтүстік, батыс және шығыспен тікелей байланысты. Осыдан келіп, дүниенің тұтастығы шығады. Содан болу керек, тұрақты тіркестер құрамындағы төрт сөзі тұтастық, бірлік, тұрақтылық мағынасын білдіреді [15, 14-б.]. Төрт саны дүние моделіне енетін белгілі бір құрылымның бүтіндігін сипаттап, оны құрайтын барлық элементтердің түгел екендігін білдіреді [5, 18-б.]. Мәселен, *төрт құбыласы тең, төрт құбыласы түгел, төрт жағы құбыла, төрт түлігі сай, төрт көзі түгел* фразеологизмдері байлықты, бүтіндікті, тұтастықты білдіреді. Бұл мағынаны түрік тілінде *dört başı tamur* ‘төрт басы мамыр, түгел’, *dört üstü, murat üstü* ‘ісі әрдайым оңға басқан’ фразеологизмдері береді. Сол сияқты қаз. *төрт аяғын тең басты*, түр. *dört ayak üstüne düşmek* ‘қиын жағдайдан шықты, ісі оңға басты’ фразеологизмдеріндегі «төрт» тұрақтылықты білдіреді. Түрік тілінің сөздік қорында сонымен бірге *dört gözle ağlamak* ‘төрт көзбен жылау, қатты шағымданып жылау’, *dört yanı deniz kesilmek* ‘төрт жаны теңізбен кесілді – шарасыз, үмітсіз’ бейнелі фразеологизмдері кездеседі, төрт ауыспалы мағынада сапаны білдіріп тұр.

Қазақ тілінде де, түрік тілінде де бес (5) санымен келетін фразеологизмдерде «бес»-тің бірде шектеу мәнінде, енді бірде «көп» мағынасында жұмсалғанын көреміз. Бұдан «бес саны көнеден келе жатқан сандық жүйеде аздықтың шегі, көптіктің басталар тұсының белгісіне алынатыны байқалады» [5, 18-б.]. Мысалы: қаз. *бес тиынға тұрмады, бес тиындық құны жоқ*, түр. *beş paralık* ‘түкке тұрғысыз, құны жоқ’, *beş paralık etmek* ‘түкке тұрғысыз қылу, басқалардың алдында кішірейту’, *beş paralık olmak* ‘дәнеңесі қалмады’ фразеологизмдеріндегі «бес» екі тілде де құнсыз, түкке тұрғысыз, яғни шектеу мәнін білдіреді. Ал *бес биенің сабасындай* ‘толық, үлкен, тым семіз’, *бетінің кірі бес батпан, кірі бес елі* ‘лас, кір’, *маңдайының соры бес батпан* ‘бақытсыз, сорлы’, *маңдайының ырысы бес елі* немесе *маңдайының бес елі бағы бар* ‘бақытты, ырысы тасыған’ мағынасын беретін фразеологизмдерде бес саны мөлшерлік мәнмен тұрақталып, көптік ұғымда тұр. Сондай-ақ түр. *beşlik simit gibi kurulmak* ‘өзін керемет санап, бір жерде жайылып отыру’, *beşlik simit gibi*

sırtmak ‘көпшілік ішінде себепсіз күлу’ фразеологизмдеріндегі «бестік симит» мағынасы тек түрік халқына етене таныс: симит – түрік халқының танымал нан өнімі.

Алты (6) санының символикалық мәні ғаламның алты күнде жаратылуымен байланысты. Мифология зерттеушісі С.Қондыбай алты санының еселенуі болып табылатын алпыс санының актуалдануы осы күнгі сағаттық, минуттық, бұрыштық (градустық) есептеулерден көрінетінін, бұл есептеулердің Шумер заманынан белгілі екендігін, мұндай есептеу жүйесіне бастапқы «алтылықтың» қатысы барын айтады [16, 183-б.]. Ғалым Р. Авакованың пайымдауынша, алты саны халық ұғымында алыстық, күштілік, қаһарлық мағынасын береді [12, 148-б.]. *Алты аласы, бес бересі жоқ* ‘ешбір қатысы, таныстығы, жақындығы жоқ’, *алты қабат аспанның ар жағында, алты қырдың ар жағында* алыстықты білдірсе, *алты батпан* ‘аса зор, тым үлкен’, *алты батпан азап* ‘ауыр жол, қиянат-қасіреті мол өмір’ дегенде ауырлық, қиындық мағынасын береді. Батпан – 10 пұтқа жуық ауырлық өлшемі [10, 119-б.]. Түрік тілінде алты санымен келетін екі-үш фразеологизм ғана бар: *altı aylık seyisliği var, kırk yıllık fıski karıştırır* ‘тәжірибесі болмаса да, көп білетін адамдай көрінеді, бірді-бірге атыстырады’, *altı karış beberuhi* ‘қысқа бойлы’ фразеологизмдерінде алты мөлшерлік мағынаны білдіріп тұр.

Жеті (7) саны алдында айтып өткеніміздей, тігінен үш қат, көлденеңнен төрт тарап – барлығы жеті – бүкіл әлемнің символы болуымен ерекшеленеді. С. Қондыбай «бір негіз + алты нәтиже (ғаламның алты күнде жаратылу нәтижесі)» моделі жеті санының киелілігі мен қасиеттілігінің негізі екендігін тұжырымдайды [16, 183-б.]. Қалай болғанда да барлық халықта жеті саны маңызды саналады, қазақ танымында да жеті санының мәні наным-сенімге, дәстүр-ғұрыпқа қатысты түйін-түсінікті арқалап жатады. Мысалы: баланы алғаш бесікке бөлеу рәсімінде бесіктің үстіне жеті нәрсе жабылған; баланың ержетуін жеті жасымен мөлшерлеген; қазақтар жеті атадан асқанша бір-бірімен қыз алыспаған; кісі қайтқанда сүйекке (егер өзі тапсырмаса) әр атадан 1 адам, жеті адам түскен; қайтқан адамның жаны жетінші күні өз шаңырағына бірінші рет оралады деген сеніммен жетісін берген, жеті шелпек пісірген, т.б. Осыған байланысты халықтың дүниетанымында жеті санымен келген *жеті ата, жеті қазына, жеті амал, жеті қат жер, жеті қат көк, жеті күн, жеті жұт, жеті жетім, жеті жарғы* ұғымдары пайда болған. Халықтың наным-сенімі, тұрмыс-тіршілігінің тәжірибесін түйіндеп, тұжырымдауының нәтижесі болып табылатын бұл ұғымдар тілімізде тұрақталып, образды тілдік бірліктер – фразеологизмдердің қалыптасуына негіз болған. Мысалы: *жеті ата жау* ‘ежелгі дұшпан’, *жеті атасына бітпеген* ‘үрім-бұтағына дәулет бітпеген’, *жеті атасынан түк көрмеген* ‘ататегінен бері қарай аузы жарымаған’, *жеті атасын мал өлтірген* ‘дүниеқор, дүниеқоңыз’ фразеологизмдеріне жеті ата ұғымы арқау болып, адамның жағдайы мен мінез-құлқын сипаттаса, *жеті дарияның ар жағы, жеті қабат тау үсті, жеті қабат жер асты, жеті қырдың асты* фразеологизмдерінде жеті саны алыс жер, қиыр шет мағынасын береді. Ал *жеті дуан ел* ‘байтақ ел, дүйім жұрт’, түр. *yedi düvel* ‘бүкіл мемлекет, әлем’, *yedi mahalle* ‘бәрі, барлығы’ фразеологизмдерінде жеті саны көптік мағынаны білдіріп тұр. Сол сияқты түрік тіліндегі *yedi emin* ‘жеті сенім’, *yedi düvelle barışık* ‘барлығымен тіл табыса алатын’, *yedi kat yabancı* ‘ешқандай жақындығы жоқ, бөтен’, *yedi kubbeli hamam kurmak* ‘тек армандайды, дәнеңесі жоқ’, *yedi denizin dışarı attığı* ‘бар-жоғы білінбейтін, елеусіз адам’, *yedi canlı* ‘жеті жанды’, *yedi deliler, hep bize gelirler* ‘жеті жынды, ол да бізді тауып алар’ фразеологизмдерінде де жеті саны саннан гөрі сапалық мәнді иеленгенін аңғарамыз.

Сегіз (8) саны түркі халықтарында діни және мифологиялық түсініктерді бейнелейді [12, 153-б.]. Десек те сегіз санымен келетін фразеологизмдер екі тілде де көп емес, түрік тілінде, тіпті, белгілі бір аймақта, ауызекі тілде қолданылатын бір-екі фразеологизм ғана табылды. Қаз. *segiz kesse de sirkedei қан шықпайды* ‘безеріп қалған, жібіп-иілмейтін қатыгез кісі’, *segiz қиыр шартарап* ‘күллі әлем’, *segiz қырлы, бір сырлы* ‘өнері мол, байсалды жақсы адам’, түр. *sekiz eşekliyi o beğenmez dokuz eşekli de onu beğenmez* ‘сегіз есектіні ол ұнатпайды,

тоғыз есекті оны ұнатпайды’ отырып қалған кәрі қызға қатысты айтылатын бұл фразеологизм Самсун жеріне, *sekiz evin sergelesi* ‘әр үйді кезген’ Иешилюрт жұртына танымал. Берілген фразеологизмдерде сегіз саны сапалық мағына береді.

«Тоғыз – түркі космогониясы мен мифологиясында ең маңызды сан. Мәселен, Алтайдың жаратылыс жайлы дастандарында Тәңрі Үлгеннің жеті ұлы, тоғыз қызы бар деп беріледі. Орхон ескерткіштеріндегі ең көп кездесетін де – тоғыз Оғыз тайпасы. Бұл жердегі тоғыз саны «көп» мағынасында, құт, қасиет символдық мәнде қолданылған» [17, 173-б.]. Қ. Ғабитханұлы: «Тоғыз саны да жеті санына ұқсас, көбінесе салыстырмалы түрдегі көптік, тұрақтылық, киелілік мәнімен өзге сан есімдерден ерекшеленіп, рухани мәдениетіміздің әр қырынан көрініс тапқан» [18, 127-б.], – дей келе, тоғыз саны ұйтқы болып келетін тұрақты тіркестерді мысал етеді. Н. Топчу да түрік тіліндегі фразеологизмдерде тоғыз санының көптік, бүтіндік мағынасын беретінін айтады [19, 178-б.]. Қазақ және түрік тіліндегі қалыптасуына тоғыз саны уәж болған фразеологизмдер мағынасынан осыны аңғарамыз. Мысалы: қазақ тіліндегі *тоғыз қатынның толғағы қатар келді* ‘қат-қабат шаруаға килікті, жұмысбасты болды’ мағынасы түрік тілінде *dokuz ayın çarşambası bir araya gelmek* ‘тоғыз айдың сәрсенбісі бір араға келді’ фразеологизмі арқылы беріледі. Қаз. *тоғыз жолдың торабы* ‘сан жолдың түйіскен, көп жолдың тоғысқан жері’, *тоғыз қырлы, тоқсан сырлы* ‘өте тапқыр, өнері мол, икемді’, түр. *dokuz yorgan parçalayan* ‘ұзақ өмір сүрген’, *dokuz okka kuzu yiyip, dokuz ay su içmeyeen* ‘ұзақ уақыт қиындық көрген’, *dokuz düğüm atmak* ‘қаржысын жұмсауға қимайтын сараң», *dokuz körün bir değneği* ‘бәрінің бір жәрдемшісі, тірегі’, *dokuz köyden kovulmuş* ‘сөзі мен мінезі үшін бір жерге сыймаған, біраз жерден шеттетілген’, *dokuz kurda, bir hurda* ‘ортақ көп, түскен пайда аз’ фразеологизмдерінде тоғыз ауыспалы мағынада жұмсалып, сапаны фразео-семантикалық өріс өзегіне айналдырып тұр.

Қорытынды

Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдерді сұрыптап, топтау барысында тоғыздан соң сандық жүйеден орын алатын он, он екі, қырық, елу, алпыс, сексен, тоқсан, жүз, мың сандарының ұйтқы болуы арқылы жасалған сан компонентті фразеологизмдердің екі тілдің де фразеологиялық қорында бар екенін аңғардық. Фразеологиялық құрылымды күрделендіретін ол сандардың астарлы мағынасын зерделеуді келесі бір зерттеудің еншісіне қалдырып, бірлік сандар сырына қатысты ойларымызды түйіндейтін болсақ, біріншіден, сандық атауыштық мағыналармен ұштасқан «болымсыздық», «белгісіздік», «көптік», «ретсіздік», «шексіздік» сынды мағыналық реңктер әсерінен квантитивтілік квалитативтілік сипатына ауысады, яғни семантикалық трансформация жүзеге асады, нәтижесінде квалитативтілік категориясы фразео-семантикалық өрістің өзегіне айналады, екіншіден, сандардың символдық, сакралдық мағыналары белгілі бір этносқа тән эмикалық шындықты арқалап, фразеологизмдерді адам және ақиқат шындыққа қатысты ақпарат легін жинақтаушы этномәдени бірлік, мәдени-семантикалық құрылым ретінде танытады. Квалитативті семантикаға ие болған бұл күрделі құрылымдар түркілік семантикалық ортаның сипатын танытушы негізгі лингвоиндикаторлар болып табылады және олардың мағынасын интерпретациялау үдерісі фраземосемиозис мәселелерін ортаға шығарып, алдағы уақытта түркітану ғылымында осы мәселелерді қарастыру міндеттерін жолға қояды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сағидолда Г.С. Түркі-моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология. – Астана: Кантана Пресс, 2011. – 355 б.
2. Уилсон Р.А. Новая инквизиция. – Санкт-Петербург: Экслибрис, 2003. – 240 с.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

5. Касымова С.К. Сан компонентті мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізі: ф.ғ.к. ... автореф. – Астана, 2009. – 27 б.
6. Керлот Х.Э. Словарь символов. – Москва: Refl-book, 1994. – 608 б.
7. Баятұлы Е. Санадағы сандардың құпиялары. [Электронды ресурс]. URL: <https://adyna.kz/post/22953> (қаралған күні 26.09.2019)
8. Saçıl T. İslamiyet öncesi türk kültüründe sayılar: (PhD) doktora tezi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019. – 130 s.
9. Şakar S.Ö. Eski Türkiye türkçesinin deyimler sözlüğü. – İstanbul: DBY yayınları, 2021. – 328 s.
10. Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 128 б.
11. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Алматы: Арыс, 2007. – 304 б.
12. Авакова Р. А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
13. Celal Beydili. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü. – Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2003. – 639 s.
14. Ögel B. Türk Mitolojisi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. – 657 s.
15. Қошанова Н.Д., Ергубекова Ж.С. Түріктану ғылымында «үш», «төрт», «бес» сөздерімен келетін тұрақты тіркестердің жасалу ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4(122). – Б. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01>.
16. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 507 б.
17. Karadavut A. Eski türkçede sayılar: yapısal ve anlamsal bir yaklaşım: (PhD) doktora tezi. – Ankara, 2020. – 227 s.
18. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдері көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.
19. Topçu H. Fransızca ve Türkçede rakamli deyimlerin karşılaştırmalı incelemesi ve fransızca yabancı dil öğretiminde kullanımları // Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 1999. – №15. – S. 173–180.

REFERENCES

1. Sagidolda G.S. Turki-mongol tildik bailansy: toponimia jane frazeologia [Turkic-Mongolian language interrelations: toponymy and phraseology]. – Astana: Kantana Press, 2011. – 355 b. [in Kazakh]
2. Uilson R.A. Novaia inkviziciia [New inquisition]. – Sankt-Peterburg: Ekslibris, 2003. – 240 s. [in Russian]
3. Qaidar A. Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Specific issues of the Kazakh language]. – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b. [in Kazakh]
4. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologiialyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1977. – 712 b. [in Kazakh]
5. Kasymova S.K. San komponentti maqal-matelderdin ulttyq-madeni negizi: f.g.k. ... avtoref. [National-cultural basis of number-component proverbs]. – Astana, 2009. – 27 b. [in Kazakh]
6. Kerlot H.E. Slovar simbolov [Symbol Dictionary]. – Moskva: Refl-book, 1994. – 608 b. [in Russian]
7. Baiatuly E. Sanadagy sandardyn qupiialary [Secrets of numbers in the mind]. [Electronic resource]. – URL: <https://adyna.kz/post/22953>, (qaralghan kuni 26.09.2019) [in Kazakh]
8. Sachıl T. İslamiyet onjesi turk kulturunde sayılar: (PhD) doktora tezi [Numbers in pre-Islamic Turkish culture: (PhD) doctoral thesis]. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019. – 130 s. [in Turkish]
9. Shakar S.O. Eski Türkiye turkchesinin deyimler sozlugu [Dictionary of idioms of old Turkish]. – İstanbul: DBY yayınları, 2021. – 328 s. [in Turkish]
10. Quraluly A. Qazaq dasturli madenietinin anyqtamalygy [Handbook of Kazakh traditional culture]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1998. – 128 b. [in Kazakh]
11. Sartqojauly Q. Baiyrgy turik jazuynyn genezisi [The genesis of ancient Turkish script]. – Almaty: Arys, 2007. – 304 b. [in Kazakh]
12. Avakova R. A. Frazeosemantika [Phraseosemantics] – Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 246 b. [in Kazakh]
13. Jelal Beydili. Turk Mitolojisi Ansiklopedik Sozlugu [Encyclopedic Dictionary of Turkish Mythology]. – Ankara: Yurt Kitap Yayın, 2003. – 639 s. [in Turkish]
14. Ogel B. Turk Mitolojisi [Turkish Mythology]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. – 657 s. [in Turkish]

15. Qoshanova N.D., Ergubekova J.S. Turiktanu gylymynda «ush», «tort», «beh» sozderimen keletin turaqty tirkesterdin jasalu erekshelikleri [Features of Formations of Stable Phrases with the Words «Three», «Four», «Five» in Turkology] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – B. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.01> [in Kazakh]
16. Qondybai S. Argyqazaq mifologiiasy [Ancient Kazakh mythology]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 507 b. [in Kazakh]
17. Karadavut A. Eski turkchede sayılar: yapısal ve anlamsal bir yaklashym: (PhD) doktora tezi [Numbers in old Turkish: a structural and semantic approach: (PhD) doctoral thesis]. – Ankara, 2020. – 227 s. [in Turkish]
18. Gabithanuly Q. Qazaq mifologiiasynyn tildegi korinisi [Language representation of Kazakh mythology]. – Almaty: Arys, 2006. – 168 b. [in Kazakh]
19. Topchu N. Fransızca ve Turkchede rakamli deyimlerin karshilashtyrmaly injelemesi ve fransızja yabanji dil ogretiminde kullanymlary // Hacettepe Üniversitesi Eğitim FakÜltesi Dergisi. – 1999. – №15. – S. 173–180. [in Turkish]